

MOVAROUNNAHRDA ARABLAR: BUXORO VOHASIDA JOYLASHUV TARIXI VA ISLOM SIVILIZATSIYASI RIVOJIDAGI ROLI

Qazoqova Difuza

Osiyo xalqaro universiteti magistri

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada Movarounnahrda arablarning paydo bo‘lishi, ularning Buxoro vohasida joylashuvi hamda islom sivilizatsiyasi rivojidagi o‘rni tarixiy-manbaviy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda VII–VIII asrlardagi Muslim conquest of Transoxiana jarayoni, arab qabilalarining hududga ko‘chirilishi, mahalliy aholi bilan ijtimoiy-madaniy integratsiyasi va diniy transformatsiya bosqichlari yoritiladi. Asosiy manbalar sifatida Abu Bakr Narshakhining “Tarixi Buxoro” asari, Al-Tabari tarixiy ma’lumotlari hamda zamonaviy tarixshunoslik tadqiqotlari tahlil etiladi. Shuningdek, Buxoro vohasining islomiy ilm-fan markaziga aylanish jarayoni, xususan Imam al-Bukhari va Imam at-Tirmidhi faoliyati misolida ochib beriladi. Maqolada arablarning Movarounnahr tarixidagi roli harbiy istilo bilan cheklanib qolmay, balki uzoq muddatli sivilizatsion integratsiya jarayoni sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: Movarounnahr, Buxoro vohasi, arab istilosi, islom sivilizatsiyasi, etnik assimillatsiya, Somoniylar davri, hadis ilmi, tarixiy manbalar.

АРАБЫ В МАВЕРАННАХРЕ: ИСТОРИЯ ИХ РАССЕЛЕНИЯ В БУХАРСКОМ ОАЗИСЕ И ИХ РОЛЬ В РАЗВИТИИ ИСЛАМСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Аннотация: В данной научной статье рассматривается появление арабов в Мавераннахре, их расселение в Бухарском оазисе и роль в развитии исламской цивилизации на основе анализа исторических источников. Исследование охватывает события Muslim conquest of Transoxiana VII–VIII веков, процессы этнокультурной интеграции и религиозной трансформации региона. В качестве основных источников использованы труды Abu Bakr Narshakhi «Tarixi Buxoro», хроники Al-Tabari, а также современные исследования. Особое внимание уделяется превращению Вухоро в крупный центр исламской науки и культуры, а также деятельности Imam al-Bukhari и Imam at-Tirmidhi. Делается вывод о цивилизационном характере арабского присутствия в регионе.

Ключевые слова: Мавераннахр, Бухарский оазис, арабские завоевания, исламская цивилизация, этническая ассимиляция, Саманиды, хадисоведение, исторические источники.

ARABS IN TRANSOXIANA: THE HISTORY OF THEIR SETTLEMENT IN THE BUKHARA OASIS AND THEIR ROLE IN THE DEVELOPMENT OF ISLAMIC CIVILIZATION

Abstract: *This scientific article examines the emergence of Arabs in Transoxiana, their settlement in the Bukhara oasis, and their role in the development of Islamic civilization based on historical sources. The study analyzes the Muslim conquest of Transoxiana of the 7th–8th centuries, the processes of socio-cultural integration, and the religious transformation of the region. The primary sources include Abu Bakr Narshakhi’s Tarixi Buxoro, the chronicles of Al-Tabari, and modern historiographical research. Special attention is given to the transformation of Buxoro into a major center of Islamic scholarship, particularly through the contributions of Imam al-Bukhari and Imam at-Tirmidhi. The article concludes that the Arab presence in Transoxiana represented a long-term civilizational integration rather than merely a military conquest.*

Keywords: *Transoxiana, Bukhara oasis, Arab conquests, Islamic civilization, ethnic assimilation, Samanid period, Hadith studies, historical sources.*

Movarounnahr hududi qadimdan turli sivilizatsiyalar kesishgan, siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar markazida joylashgan tarixiy makon hisoblanadi. VII–VIII asrlarda arablarning bu hududga kirib kelishi nafaqat siyosiy tuzumning o‘zgarishiga, balki mintaqaning diniy, ijtimoiy va madaniy hayotida tub burilish yasadi. Ayniqsa, Buxoro vohasi arablar faoliyati natijasida Movarounnahrning muhim islomiy va ilmiy markaziga aylandi. Arablarning Movarounnahrda kirib kelishi jarayoni Muslim conquest of Transoxiana bilan bog‘liq bo‘lib, bu jarayonda Qutayba ibn Muslim boshchiligidagi harbiy yurishlar hal qiluvchi rol o‘ynadi. Arab istilosi dastlab harbiy-siyosiy xarakterga ega bo‘lgan bo‘lsa-da, keyinchalik u diniy va madaniy integratsiya jarayoniga aylandi. Buxoro vohasi strategik joylashuvi, rivojlangan sug‘orma dehqonchiligi va savdo yo‘llari bilan ajralib turgan. Arablar bu yerda harbiy garnizonlar tashkil etish bilan bir qatorda, islom dini asoslarini mustahkamlash, masjid va madrasalar qurish, mahalliy boshqaruv tizimini qayta shakllantirish ishlarini amalga oshirdilar¹⁶. Natijada Buxoro VIII–X asrlarda islom ilmlari markaziga aylanishi uchun zamin yaratildi.

Movarounnahr hududi VII asrning ikkinchi yarmiga kelib siyosiy jihatdan murakkab, iqtisodiy jihatdan esa rivojlangan mintaqaga hisoblangan. Bu yerda qadimgi so‘g‘diy, baqtriy va boshqa eroniy xalqlar yashab, ular sug‘orma dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq sohalarida yuksak taraqqiyotga erishgan edi. Ayniqsa, Buxoro vohasi Zarafshon daryosi havzasida joylashgan bo‘lib, Buyuk Ipak yo‘lining muhim tarmog‘i ustida joylashgani sababli iqtisodiy va madaniy markaz vazifasini bajargan. Arxeologik tadqiqotlar Buxoro hududida miloddan avvalgi davrlardan boshlab shahar madaniyati mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi¹⁷. VII asrda Arab xalifaligining tez

¹⁶ Narshaxiy. Tarixi Buxoro.

¹⁷ Barthold V.V. Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya.

sur’atlarda kengayishi natijasida Eron va Xuroson hududlari fath etildi. Bu jarayon Umayyad Caliphate davrida ayniqsa jadallashdi. Movarounnahrda ilk harbiy yurishlar 650–670-yillarda boshlangan bo‘lsa-da, hududni to‘liq egallash VIII asr boshlariga to‘g‘ri keladi. 705-yilda Xuroson noibi etib tayinlangan Qutayba ibn Muslim Movarounnahrni bosib olish siyosatini izchil davom ettirdi¹⁸. 706–709-yillar oralig‘ida Buxoro bir necha bor qo‘lga olinib, mahalliy hukmdorlar arablar bilan sulh tuzishga majbur bo‘ldilar.

Narshaxiyning ma’lumotlariga ko‘ra, Buxoroda dastlab arab garnizonlari joylashtirilgan va harbiy maqsadlarda mustahkam qarorgohlar barpo etilgan. Arab qo‘shinlari shaharning ichki siyosiy hayotiga aralashib, mahalliy dehqon va zodagonlar bilan aloqalar o‘rnatgan. Buxoro malikasi Xotun va uning o‘g‘li Tughshada bilan tuzilgan kelishuvlar arablar hukmronligini vaqtincha tan olish shaklida bo‘lgan. Ammo bu sulhlar ko‘p o‘tmay yana qarshilik harakatlari bilan almashgan. Arab istilosining dastlabki bosqichi harbiy-siyosiy xarakterda bo‘lsa-da, keyingi bosqich diniy va ijtimoiy integratsiya jarayoniga aylandi. Arablar o‘z ma’muriy tizimini joriy qildilar, jizya va xiroj soliqlari tizimini tatbiq etdilar. Islomni qabul qilgan mahalliy aholiga soliq imtiyozlari berilishi natijasida asta-sekin diniy konversiya jarayoni boshlandi. Bu jarayon majburiy emas, balki iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlar bilan bog‘liq ravishda kechganini ko‘plab tadqiqotchilar qayd etadi.

VIII asrning birinchi choragida Buxoro va Samarqandda arablar mustahkam o‘rnashib oldi. 712-yilda Samarqandning egallanishi Movarounnahrda arab hukmronligini mustahkamladi¹⁹. Buxoro esa harbiy-strategik markazdan tashqari, diniy-ma’rifiy markazga aylanish jarayonini boshladi. Bu yerda ilk jome masjidlar qurildi, Qur’on va hadis ilmlari o‘rgatila boshlandi. Arablar joylashuvi jarayonida etnik aralashuv kuchaydi. Dastlab arab qabilalari alohida mahallalarda yashagan bo‘lsa, vaqt o‘tishi bilan mahalliy aholi bilan qarindoshlik aloqalari o‘rnatildi. Bu jarayon natijasida Buxoro arablari deb ataluvchi guruh shakllandi. Ular nasl-nasab jihatdan arab bo‘lishiga qaramay, madaniy jihatdan mahalliylikni saqlab bordilar. Til masalasida esa arab tili asosan diniy va ilmiy sohada saqlanib qoldi, kundalik muloqotda esa so‘g‘diy va keyinchalik fors-tojik tili ustunlik qildi⁶.

750-yilda Abbosiylar hokimiyat tepasiga kelishi bilan Movarounnahrda siyosiy vaziyat nisbatan barqarorlashdi. Abbasid Caliphate davrida mahalliy elita bilan hamkorlik siyosati kuchaydi. Arablar asta-sekin siyosiy hukmronlikdan ko‘ra diniy va ma’rifiy sohada yetakchilikni saqlab qoldilar. Aynan shu davrda Buxoro islom ilmlari rivojlanishining markaziga aylanishi uchun zamin yaratildi. IX asrga kelib Samanid dynasty hukmronligi o‘rnatildi. Somoniylar davrida Movarounnahrda mahalliy fors-tojik unsuri siyosiy jihatdan ustunlikka ega bo‘ldi. Biroq arablar diniy-ruhoniylar qatlam sifatida

¹⁸ At-Tabariy. Tarix ar-rusul val-muluk.

¹⁹ Gibb H.A.R. The Arab Conquests in Central Asia.

jamiyatda yuqori mavqeni saqlab qoldilar. Buxoro aynan shu davrda “Islom qubasi” (Qubbat ul-islom) deb atalgan²⁰.

Buxoro arablari islom madaniyatining shakllanishida bevosita va bilvosita ishtirok etdilar. Bu yerda yetishib chiqqan buyuk muhaddis Imam al-Bukhari butun musulmon dunyosida hadis ilmining eng yirik namoyandalaridan biri sifatida tanildi. Uning “Al-Jome’ as-sahih” asari islom huquqi va aqidaviy tafakkur rivojida ulkan ahamiyat kasb etdi. Shuningdek, Imam at-Tirmidhi ham Movarounnahr ilmiy maktabining yirik vakillaridan biri bo‘ldi. Islom sivilizatsiyasining Buxoroda rivojlanishi faqat diniy ilmlar bilan cheklanib qolmadi. Fiqh, tafsir, kalom, falsafa va adabiyot sohalari ham taraqqiy etdi. Arab tilining ilmiy til sifatidagi mavqei uzoq vaqt saqlanib qoldi. Buxoro madrasalari musulmon Sharqining turli hududlaridan talabalarni jalb qildi. Natijada shahar transregional ilmiy markazga aylandi. Arablarning Movarounnahrda kirib kelishi jarayoni dastlab istilo xarakteriga ega bo‘lgan bo‘lsa-da, uzoq muddatli tarixiy nuqtai nazardan qaralganda, u sivilizatsion integratsiya jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi. Buxoro vohasida arablarning joylashuvi va mahalliylik natijasida yangi diniy-madaniy muhit shakllandi. Bu muhit keyinchalik butun Markaziy Osiyo tarixiy taraqqiyotiga ta’sir ko‘rsatdi.

Movarounnahrda arablarning joylashuvi jarayoni dastlab harbiy-siyosiy xarakter kasb etgan bo‘lsa-da, VIII asrning o‘rtalaridan boshlab u ijtimoiy, etnik va madaniy transformatsiya jarayoniga aylandi. Ayniqsa, Buxoro vohasi arablar uchun nafaqat strategik harbiy tayanch, balki diniy-ma’muriy markaz vazifasini bajara boshladi. Bu jarayonda arab qabilalarining joylashtirilishi, yer-mulk taqsimoti va mahalliy aholi bilan integratsiya muhim rol o‘ynadi. Arab istilosidan so‘ng Movarounnahr hududida amirlik boshqaruvi joriy qilindi. Har bir yirik shaharda arab noiblari va qo‘mondonlari tayinlandi. Buxoroda dastlab arab harbiy garnizonlari tashkil etilib, ular shaharning ichki va tashqi xavfsizligini ta’minlash bilan shug‘ullandi²¹. Shu bilan birga, arab askarlari va ularning oilalari uchun alohida mahallalar ajratildi. Bu mahallalar vaqt o‘tishi bilan mahalliy urbanistik tuzilmaning bir qismiga aylandi.

Arab qabilalarining Movarounnahrda ko‘chirilishi markaziy hokimiyat siyosatining bir qismi edi. Umayyad Caliphate va keyinchalik Abbasid Caliphate davrida fath etilgan hududlarda arab aholisini joylashtirish orqali siyosiy nazoratni mustahkamlash maqsad qilingan. Buxoroga joylashtirilgan arablar asosan qaysi qabilalarga mansub bo‘lgani haqida manbalarda aniq ma’lumotlar cheklangan bo‘lsa-da, tadqiqotchilar ularning katta qismi Janubiy Arabiston va Iroq hududlaridan kelganini taxmin qiladilar. Mahalliy aholi bilan munosabatlar murakkab xarakterga ega edi. Dastlab qarshilik harakatlari kuzatilgan bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan ijtimoiy moslashuv jarayoni boshlandi. Islomni qabul qilgan mahalliy aholiga berilgan soliq imtiyozlari (jizya bekor qilinishi) diniy konversiyani rag‘batlantirdi. Natijada VIII–IX asrlarga kelib Movarounnahrning asosiy qismi musulmonlashdi. Buxoro esa diniy ilmlar markaziga aylandi. Arablarning etnik

²⁰ Narshaxiy. Tarixi Buxoro.

²¹ Narshaxiy. Tarixi Buxoro.

shakllanish jarayoni murakkab va ko‘p bosqichli bo‘lgan. Dastlab ular o‘z qabilaviy tuzilmasini saqlab qolgan bo‘lsalar-da, vaqt o‘tishi bilan mahalliy so‘g‘diy va eroniy aholiga aralashib ketdilar. Nikoh aloqalari bu jarayonni tezlashtirdi. Natijada Buxoro arablari deb ataluvchi mahalliyashgan guruh vujudga keldi. Ular nasl jihatdan arab bo‘lsalar-da, madaniy va til jihatdan ko‘p hollarda fors-tojik muhitiga moslashgan edi.

Til masalasi alohida e‘tiborga loyiqdir. VIII–IX asrlarda arab tili davlat boshqaruvi va diniy ilmlar tili sifatida ustun mavqega ega bo‘ldi. Qur‘on, hadis va fiqh ilmlari arab tilida o‘qitildi. Biroq kundalik hayotda so‘g‘diy va keyinchalik fors-tojik tili saqlanib qoldi. IX–X asrlarga kelib fors tili adabiy va saroy tili sifatida kuchaydi. Bu jarayon Samanid dynasty davrida yanada mustahkamlandi²². Shunday bo‘lsa-da, arab tili ilmiy va diniy til sifatidagi mavqeini yo‘qotmadi. Ijtimoiy tuzilma ham sezilarli darajada o‘zgardi. Arablar dastlab hukmron harbiy tabaqa sifatida shakllangan bo‘lsa, keyinchalik diniy-ruhoniylar elita sifatida jamiyatda yuqori o‘rinni egalladi. Ulamolar, qozilar va mudarrislar orasida arab nasliga mansub shaxslar ko‘p uchraydi. Buxoroda shakllangan diniy muhit butun islom olamiga ta’sir ko‘rsatdi.

IX asrda Movarounnahr ilmiy muhitining yuksalishi bilan Buxoro islom sivilizatsiyasining markazlaridan biriga aylandi. Bu yerda yetishib chiqqan buyuk muhaddis Imam al-Bukhari hadis ilmini tizimlashtirdi va sahih hadislar to‘plamini yaratdi. Uning faoliyati Buxoroning ilmiy nufuzini keskin oshirdi. Shuningdek, Imam at-Termiziy ham Movarounnahr ilmiy maktabining nufuzli vakillaridan biri bo‘ldi. Islom madaniyatining rivojlanishi faqat diniy soha bilan cheklanmagan. Buxoroda me’morchilik, xattotlik, ilmiy yozuv an’analari rivojlandi. Masjid va madrasalar atrofida ilmiy doiralar shakllandi. Bu jarayon natijasida Movarounnahr musulmon Sharqining ajralmas qismiga aylandi. Arablarning dastlabki siyosiy hukmronligi vaqt o‘tishi bilan mahalliy sulolalar qo‘liga o‘tgan bo‘lsa-da, ularning diniy-madaniy ta’siri saqlanib qoldi. Etnik assimillatsiya jarayonida Buxoro arablari o‘ziga xos identitetni saqlab qolishga harakat qilgan. Ayrim qishloq hududlarida arab shevalari uzoq vaqtgacha saqlanib qolgan. Bu holat etnografik va lingvistik tadqiqotlar uchun muhim manba hisoblanadi. Arablarning mahalliyashuvi ularning butunlay yo‘qolishi emas, balki yangi sintez madaniyatning shakllanishiga olib keldi.

XULOSA

Movarounnahrda arablar paydo bo‘lishi va ularning Buxoro vohasida joylashuvi Markaziy Osiyo tarixida muhim sivilizatsion burilish yasadi. VII–VIII asrlarda yuz bergan Muslim conquest of Transoxiana jarayoni dastlab harbiy-siyosiy xarakterga ega bo‘lgan bo‘lsa-da, uzoq muddatli tarixiy rivojlanish jarayonida u diniy, ijtimoiy va madaniy transformatsiyaga olib keldi. Arablarning kirib kelishi bilan Movarounnahr hududi islom dunyosining ajralmas qismiga aylandi. Buxoro vohasida arab garnizonlarining joylashtirilishi, ma’muriy tizimning joriy etilishi va soliq siyosatining o‘zgartirilishi yangi ijtimoiy tuzilmani shakllantirdi. Dastlab siyosiy hukmron qatlam

²² Bosworth C.E. The Islamic Dynasties.

sifatida shakllangan arablar vaqt o‘tishi bilan mahalliy aholi bilan integratsiyalashdi. Nikoh, iqtisodiy aloqalar va diniy birlik asosida etnik assimilatsiya jarayoni yuz berdi. Natijada Buxoro arablari deb ataluvchi mahalliydashgan guruh vujudga keldi.

Arablar Movarounnahrda, xususan Buxoroda islom dini asoslarini mustahkamlashda muhim rol o‘ynadilar. Masjid va madrasalar qurilishi, fiqh va hadis ilmlarining rivoji Buxoroni musulmon Sharqining yirik ilmiy markaziga aylantirdi. IX–X asrlarda Samanid dynasty davrida Buxoro “Islom qubbasi” sifatida tanildi. Bu yerda yetishib chiqqan buyuk allomalar, jumladan Imam al-Bukhari va Imam at-Tirmidhi islom sivilizatsiyasi taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shdilar. Arablarning Movarounnahrda kirib kelishi faqat istilo emas, balki sivilizatsion integratsiya jarayoni sifatida baholanishi lozim. Bu jarayon natijasida diniy tafakkur, ilm-fan, me’morchilik va yozma madaniyat rivojlandi. Arab tili uzoq vaqt davomida ilmiy va diniy til sifatida ustun mavqeni egalladi. Shu bilan birga, mahalliy fors-tojik va turkiy unsurlar bilan sintez jarayoni yuz berib, o‘ziga xos madaniy uyg‘unlik shakllandi.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro arablari Movarounnahr tarixida muhim o‘rin tutgan bo‘lib, ularning joylashuvi va faoliyati mintaqaning islomiy sivilizatsiya doirasiga kirishini ta’minladi. Bugungi kunda ushbu tarixiy jarayonni o‘rganish Markaziy Osiyoning etnik, diniy va madaniy rivojlanishini chuqurroq anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abu Bakr Narshakhi. *Tarixi Buxoro*.
2. Al-Tabari. *Tarix ar-rusul val-muluk*.
3. Imam al-Bukhari. *Al-Jome’ as-sahih*.
4. Imam at-Tirmidhi. *Al-Jome’ as-sunan*.
5. Vasily Bartold. *Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya*.
6. Рахимова, Н., & Янгибоева, Ж. (2025). ВЛИЯНИЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОВ НА ОБОГАЩЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКОГО ЗАПАСА И РАЗВИТИЕ РЕЧЕВЫХ НАВЫКОВ. *Modern Science and Research*, 4(1), 416-427.
7. Рахимова, Н. (2024). СЕРГЕЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ ЕСЕНИН–ПЕВЕЦ НАРОДНОЙ ДУШИ. *Medicine, pedagogy and technology: theory and practice*, 2(10), 191-198.
8. Рахимова, Н. Ш. (2024). ПАТРИОТИЗМ КАК КУЛЬТУРНЫЙ И ИДЕЙНЫЙ ФЕНОМЕН В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ. *MEDICINE, PEDAGOGY AND TECHNOLOGY: THEORY AND PRACTICE*, 2(12), 95-104.
9. Рахимова, Н. (2025). ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ КОММУНИКАЦИИ СТУДЕНТОВ. *Modern Science and Research*, 4(1), 54-66.